

Мр Данијела СПАСИЋ

Криминалистичко-полицијска академија, Београд

UDK – 364.63 – 027.533 (497.11) (091)

Прегледни научни рад

Примљено: 20.10.2012.

Породично насиље у Србији – историјско-културолошка димензија*

Анстракт: Овај рад се базира на резултатима истраживања породичног насиља у Србији на размеђу два миленијума, при чему се посебно наглашавају темељне патријархалне поставке породичних релација у Србији, неговане кроз векове. Хронолошка матрица показује да су прва истраживања породичног насиља у Србији као криминолошког, социолошког и историјско-културолошког феномена обележила последњу деценију 20. века. Истовремено, тај период се поклапа са околностима дубоке економске кризе, друштвеног раслојавања и вредносних деградација.

Кључне речи: породично насиље, Србија, историјско-културолошка димензија.

Увод

Породично насиље је једна од многобројних друштвених, криминолошких, социопатолошких, историјско-културолошких и етиолошки комплексних појава које су обележиле 20. век, пресецајући све културне, религиозне и регионалне границе. Присутно је у свим друштвима, а нарочито је распрострањено у земљама у транзицији у којима је испољавање свих облика насиља повећано, а односи у друштву у знатној мери поремећени (Спасић, 2009:209,210; Бошковић:2009:94).

На основу резултата бројних истраживања, насиље у породици постало је синоним за насиље над женама и ове форме насиља се у пракси изједначају, при чему је физичко насиље најдрастичнији вид испољавања брачног насиља. То је потврдило и једно од најсвеобухватнијих антро-

* Овај рад је настао као резултат реализовања научноистраживачког пројекта под називом *Безбедност и заштита организовања и функционисања васпитно-образовног система у Републици Србији (основна начела, принципи, протоколи, процедуре и средства)* (бр. 47017), који реализује Факултет безбедности Универзитета у Београду (2011–2014). Руководилац пројекта је проф. др Желимир Кешетовић.

Овај рад је настао и као резултат реализовања интерног научноистраживачког пројекта под називом *Насиље у Србији – узроци, облици, последице и друштвена реакција*. Пројекат реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду. Руководилац пројекта је доц. др Биљана Си-меуновић-Патић.

полошких истраживања, спроведено у 14 држава сахарске Африке, у 10 држава Средњег Истока, у 7 држава Европе, у 17 из Северне Америке и 16 из Јужне Америке, у 13 држава Океаније и 13 из Азије. Ово, методолошки занимљиво истраживање, које је спроведено тако што су антрополози живели у породицама и непосредним посматрањем пратили динамику породичног живота, истовремено је пружио увид и у распрострањеност насиља, најчешће облике испољавања и обележја феномена насиља, која су у већини друштава истоветна. Резултати истраживања показали су да:

- од свих облика насиља најчешће је злостављање супруге, које се појављује у 84,5% испитиваних култура;
- у 70% насиље се испољава када је супруг трезан, у 8,9% посматраних заједница када је у пијаном стању, а у 5,6% подједнако и када је пијан и када је трезан;
- у 45,5% култура главни разлог насиља над супругом јесте сумња у њену верност, односно љубомора;
- у 46,6% проучаваних друштава насиље над женом се окончава смрћу или озбиљним повредама;
- насиље над мужем је незамислива појава у 73,1% друштава, ретко се дешава у 20,2%, а често у само 6,7% испитиваних култура;
- убиство деце је изузетно редак облик насиља, али се у 78,5% случајева дешава искључиво у оним културама у којима постоји насиље над женом и физичко кажњавање деце (Levinson, 1989, *наведено према*: Konstantinović-Vilić, Petrušić, 2007:7-8).

Из ових података се могло закључити да је насиље у породици раширена појава у већини региона света, да су жене најчешће жртве а мушкарци извршиоци насиља у браку. Управо су бројна истраживања, спроведена са циљем да се укаже на распрострањеност, узроке и последице насиља у породици, довела до закључка да су најчешће жртве породичног насиља жене (Spasić, 2010:79), деца, старе и немоћне особе, и да је породица, ако се изузму полиција и војска, најнасилнија група у друштву, односно да особа има више шанси да буде убијена и повређена у породици него у било којој другој друштвеној средини.

Породично насиље као општи друштвени проблем

Све до краја шездесетих година 20. века насиље у породици није изазивало пажњу друштва. Доминирало је схватање да је „дом човекова тврђава“ и да је насиље у породици приватна ствар, те да конфликте, уколико се не ради о наношењу тежих повреда или о лишењу живота, треба да реше сами чланови породице. До преокрета у односу друштва према насиљу у породици дошло је током седамдесетих година прошлог века. Захваљујући

залагању феминистичког покрета за права жртава породичног насиља, полако је сазревало схватање да насиље у породици није искључиво лични проблем и индивидуална патологија, већ комплексан друштвени проблем и социјална патологија, да има дубоке корене у патријархалној структури друштва, и да је партнерско насиље, као најчешћи вид насиља у породици, укоренено у традиционалном родном идентитету који подразумева подређеност жене мушкарцу (Konstantinović-Vilić, Petrušić, 2007:135-141).

Разумљива је стога чињеница да је шездесетих и седамдесетих година 20. века започела нека врста светске кампање и процеса препознавања насиља над женама, и борбе за њихову кривичноправну заштиту. Тада се у оквиру женског покрета издвојио „покрет претучених жена“, који је идентификовао злостављање жене, али не као њен индивидуални проблем, већ као социјални проблем повезан са угњетавањем свих жена у друштву (Константиновић-Вилић, Николић-Ристановић, 2003). С друге стране, застрашујући подаци студија из различитих делова света¹ током 20. века о распрострањености насиља у породици представљали су један од најснажнијих аргумената за закључак да је реч о друштвено условљеној појави, а не о индивидуалним поремећајима.

Насиље у породици је постало синоним за насиље над женама као резултат неравнотеже моћи између жена и мушкараца. Према *Општој препоруци 19* УН Комитета CEDAW² (1992) насиље над женама представља облик дискриминације у смислу члана 1 CEDAW *Конвенције* и треба га смаграти озбиљним кршењем женских људских права. Насиље засновано на полној различитости представља кршење специфичних одредаба *Конвенције*, без обзира на то да ли те одредбе изричито спомињу насиље (ова дефиниција се користи и у *Детаљној студији Генералног секретара УН о свим облицима насиља над женама* из 2006. године).

Насиље које се чини према члановима породице разликује се од насиља учињеног ван породице. Насиље у породици увек представља злоупотребу моћи и контролисање чланова породице који имају мање моћи или располажу мањим ресурсима. У већини друштава, нарочито у традиционалним и патријархалним заједницама, мушкарци имају знатно више моћи – не само физичке, већ и економске и друштвене (Спасић, Никач, 2012:24).

Према члану 3 (тачка б) *Конвенције о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици* (2011)³, „насиље у породици“ означава свако дело физичког, сексуалног, психичког, односно економског насиља до којег долази у оквиру породице или домаћинства, односно из-

¹ Скоро 1,9 милиона жена сваке године је злостављано у САД. Само 1996. године 1.400 жена је убијено од стране својих супруга, што је чинило око 1/3 укупних убистава жена. Према: Schneider, E., (2000). *Battered Women and Feminist Law Making*, New Haven and London, стр. 12.

² *Конвенција о укидању свих облика дискриминације жена*, усвојена 1979. године.

³ http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/violence/CAHVIO_2009_32_prov_en_2.pdf, приступљено 5. 4. 2012; http://www.gendernet.rs/files/dokumenta/Domaci/CAHVIO_tekst_pdf.pdf, приступљено 20. 6. 2012.

међу бивших или садашњих супружника или партнера, независно од тога да ли учинилац дели или је делио исто бораваиште са жртвом.

Према истом члану (тачка а) ове Конвенције, „насиље над женама“ означава кршење људских права и облик дискриминације над женама и представља сва дела родно заснованог насиља која доводе до или могу да доведу до: физичке, сексуалне, психичке, односно финансијске повреде или патње за жене, обухватајући и претње таквим делима, принуду или про-извољно лишавање слободе, било у јавности било у приватном животу.

Породично насиље у Србији – препознавање проблема

Породично насиље као друштвени феномен у Србији дуго није сматрано озбиљним обликом насиља, већ уобичајеним и социјално прихватљивим понашањем. Томе су, између осталог, допринела и патријархална схватања о односу полова и родитељству, која су још доминантна у нашој средини.

Хронолошки, истраживања породичног насиља у Србији започета су 1993. године иницијалним истраживањем брачног насиља од стране Института за криминолошка и социолошка истраживања у Београду, затим анализом трогодишњег рада СОС телефона за жене и децу жртве насиља од 1991. до 1993. године (Мршевић, 1994а; Мршевић, 1994б) и комплексним истраживањем породичног насиља у Србији које је 2001. године спровело Виктимолошко друштво, преко истраживања распрострањености насиља над женама у породици спроведеног у оквиру реализације програма *Женско здравље*, Аутономног женског центра, 2003. године, на територији града Београда (на репрезентативном узорку урбане популације Београда), у широј студији Светске здравствене организације о насиљу у партнерским односима и женском здрављу.⁴ Најновији подаци о распрострањености и карактеристикама насиља у породици потичу из студије Виктимолошког друштва Србије, спроведене 2009. године на узорку пунолетних жена са територије АП Војводине.

Ова, али и сва друга истраживања чији су резултати индиректно указивали на постојање, распрострањеност и интензитет различитих облика породичног насиља у Србији, дала су суморну слику савремене српске породице која, пролазећи кроз процес транзиционих трансформација у свим сферама њене егзистенције, није успела да се ослободи наметнутих стега традиције и стереотипа прошлости, занемарујући и угрожавајући права жена и деце кроз различите облике искључивости. Узимајући у обзир чињеницу да и Србија, као посткомунистичко друштво, у последњој деценији 20. и током прве деценије 21. века пролази све фазе интензив-

⁴ Истраживање је спроведено у оквиру кроскултуралне студије о женском здрављу и насиља над женама у породици (*The Multicountry Study on Women's Health and Domestic Violence against Women*), коју је осмислила и спровела Светска здравствена организација, по јединственој методологији, у десет земаља света, на укупном узорку од преко 24.000 жена.

них транзиционих промена,⁵ значајно је нагласити да су те промене везане за појачано раслојавање друштва, економске тешкоће, незапосленост, нестабилност, неизвесност и друштвени стрес, милитаризам, промене у родним (нарочито мушким) идентитетима, као и за структуралну неједнакост (Nikolić-Ristanović, 2008:15). У условима друштвене транзиције и рата долази до промена у свим областима живота, од макро до микронивоа, а пре свега породице (Nikolić-Ristanović, 2008:28-30). Поремећени брачни односи, промењене родне улоге, економска несигурност и озбиљни поремећаји брачног и породичног живота, били су значајан индикатор постојања услова за испољавање свих облика породичног, брачног или партнерског насиља. У свему томе није тешко препознати традиционалну, историјски неговану патријархалну матрицу и модел на коме се заснива трајање и одржавање овог друштвеног феномена.

Насиље у породици у прошлости Срба – историјско-културолошка димензија

*„Насиље је интригантно. Универзално осуђено,
а ипак га има свуда..*

Већина нас је и фасцинирана и ужаснута њиме...

*„У већини делова света је изузетно уобичајено у породичном животу,
верским питањима и политичкој историји.“
(Роберт Литке)*

Историјско-културолошка и феноменолошко-етиолошка димензија породичног насиља у Србији неизбежно се мора посматрати кроз призму пре свега насиља над женама, јер је овај облик насиља наслеђен и вековима негован као културни образац у култури Срба кроз форму жртвеног микро матријархата. „Жртвени микро матријархат је таква структура ауторитета која женама на нивоу примарних група даје моћ, при чему жене доминацију остварују жртвовањем. Жртвовање обнавља доминацију, и обрнуто, а и једно и друго обнављају патријархалну структуру на глобалном друштвеном нивоу, у јавној сфери“ (Благојевић, 1997). У основи жртвеног микро матријархата налази се традиција жртвовања жена, а његова традиционална упоришта су: 1) насиље над женама; 2) низак статус жена; 3) висока експлоатација женског рада; 4) значајан утицај жена на доношење одлука; 5) бројчана надмоћ жена после ратова; 6) спремност на протест и побуну; 7) јака наклоњеност и савези са децом.

С друге стране, постоји комплементарно асиметричан континуитет патријархата као система ауторитета заснованог на динарском ментали-

⁵ О општим друштвеним условима видети у: Nikolić-Ristanović, V., (2008). *Preživeti tranziciju: svakodnevni život i nasilje u postkomunističkom i postratnom društvu*, Službeni glasnik, Beograd.

тету као доминантном типу менталитета у српској популацији, који има следеће карактеристике: јак темперамент, емотивност, виолентност, борбену, ратничку традицију, такмичење између другова по јунаштву и мушкости и нервозну диспозицију (Цвијић, 1988; Дворниковић, 1939; Miletić-Stepanović, 2004))

Основу за историјско-културолошко проучавање породичног насиља над женама у Србији представља монографија „*Породица у трансформацији: студија у три стотине југословенских села*“.⁶ То је својеврсна слика српске породичне задруге првих деценија 20. века. Основни закључци до којих се дошло анализом ове студије су следећи: постоји корелација између борбене, ратничке традиције и насиља над женама, корелација између насиља над женама и насиља над децом, и веза између опште борбене диспозиције са једне стране, и динарске традиције, ратничке и имигрантске прошлости, са друге. Насиље је посебно било изражено у подручјима где се распао стари задружни тип породице, „стари задружни ред“, тј. посебно на територији Србије у границама пре доношења Видовданског устава 1921. године.

За породичну задругу, која је и сама деликатан културни модел мишљења и понашања, карактеристичан је однос међу половима у коме посебно место заузима однос мужа према жени, а који се користи као полигон за изражавање јунаштва, војничког угледа и мушкости. Жене саме себе стављају у положај жртве која трпи насиље. А насиље је уграђено у структуру патријархалне доминације, оно је нормативно регулисано друштвено деловање у односима међу половима, док се зло сматра општим обележјем жена. Зато је „жена без простеста сносила ударце или псовке свог мужа“; Црна Гора (Erlich, 1964:201-202); „Мужеве туку пред свима да би показали своју мушкост“ (Erlich, 1964:221); „Жену и коња треба човек свакога трећег дана тући“; „Ако не бијеш жену, за 40 дана полуди“; „Није никакав човек ако није жену ошамарио“; „Муж треба да бије жену, да се зна ко је мушка глава“ итд.

Поред угрожавања физичког интегритета жена, један од културолошких обичаја Срба било је и кажњавање деце. Крута дисциплина, страхом усађено покораване, спољашњи ауторитет, рано потискивање импулса и оштре реакције према прекршајима јесу карактеристика и односа према деци: „Мужеве туку жене обично на осами (без странаца и суседа), а много не крију то од деце, јер мушкарци хоће да докажу да имају то право и да улију у децу страх“ (Erlich, 1964:221). Међутим, посебан акценат се

⁶ Erlich, V., (1964). *Porodica u transformaciji*, Naprijed, Zagreb. То је једна од ретких социолошко-антрополошких студија која је посвећена жени и њеном положају на овим просторима, и садржи довољно материјала за анализу традиције жртвовања и насиља над женама. У овој студији српски културни круг подељен је на три територијалне јединице: Хришћанска Македонија (православна села Македоније, Санџака, Косова и Метохије), Хришћанска Босна (православна села) и подручје Србије у границама пре доношења Видовданског устава 1921. године.

ставља на кажњавање женске деце: „Девојке ударају и до 20 година старости, а дечаке до 15-те године, јер се онда, од 15-те године, већ рачуна на младићки понос“; „Више се туку девојке, тј. дуже се на њих пази, њих туку до удаје родитељи, после муж“ (Erlich, 1964:50-55).

У културном обрасцу Срба доминира и ауторитет млађег брата над старијом сестром (70-75% случајева): „Сестре су потчињене вољи своје браће... Ако сестра има 19, а брат 15, опет је он заповедник: схвата се да је мушкарац способнији, па ако је и млађи“ (Erlich, 1964:96).

Постоји и широка распрострањеност демонстрације потчињености жена, посебно младих, мушкарцима: љубљење у руку (око 85%), стајање код јела, обављање послова ниже вредности, и слично: „Жене свлаче обућу мужу, куму, свекру, деверима, старијим људима, гостима, господи. Перу им ноге“ (Erlich, 1964:196).

Девојке и младе жене су у специфично ниском положају, у фокусу контроле, изложене мноштву забрана, са наметнутим ригидним моделом понашања: „Син сме све да чује, види, оде без питања. Сигурни су у његово добро држање. Девојка никуд сама, ни са ким да прича, из куће да не излази без потребе“ (Erlich, 1964:91).

Негативан третман жена се одражава и на морталитет женске новорођенчади и породиља: „Женско дете кад умре није велика жалост. Мушкарац представља ненадокнадив губитак... мушка новорођенчад су пожељнија него женска... њима се поклања кудикамо већа пажња, добијају много бољу негу и смртност је, упоређена са смртношћу женске деце, много мања“ (Erlich, 1964:144).

У „мушком друштву“ је на снази базично мушки принцип груписања, патрилинеарност и патрилокалност, и сама та чињеница може се посматрати као вид насиља. Жене су присиљене да мењају своју непосредну околину, да се прилагоде новој средини, а нова околина је још мање спремна да их прихвати и подржи („Снаха је у селу прави роб“).

У околностима доминантности породичне задруге једна од њених карактеристика је и висока брачност становништва, при чему избор снахе има већу специфичну тежину за домаћинство него избор зета, и родитељи младића у томе имају јасну улогу: „Родитељи силе сина у већини случајева, јер траже добру девојку (мираз) и добру радну снагу“ (Erlich, 1964:153).

Поред свега тога форсирају се лоши, хладни партнерски односи: „Муж не гледа жену пред родитељима... немају једно за друго наклоност и љубав... мушкарци су груби, увек само мужјаци... о сексуалним односима се говори грубо, са цинизмом“ (Erlich, 1964:376). Тиме су значајно сасечене могућности осећаја заједништва између партнера.

За непоштовање императива женске невиности предвиђене су екстремно оштре казне: „Важност на девичанство се полаже. Зато и жене синове девојком из честите, моралне и угледне породице и, као таква,

породица јамчи девичанство девојке. Обично девојке које су имале однос остају уседелице презрене од свију“ (Erlich, 1964:114).

Други случај су ванбрачне трудноће и порођаји, за које младићи не сносе никакву одговорност, а девојке су оне које подносе сав терет: „Младић све може, он је момак, ђевојка је увек крива“ (Erlich, 1964:123).

Културолошку димензију породичног насиља у овој историјској секвенци карактеристише и екстреман облик интериоризације инфериорности, који се испољава и одржава преко модела мушке контроле, односно прихватањем батина или тешког рада: „Ако сам крива, ћутим и патим. Има и право (да бије) јер у његовој сам кући, његов хлеб једем, а мој рад се не признаје... жена мора увек да буде покорна човеку, јер друго је човек, а друго жена“ (Erlich, 1964:220).

С друге стране, доминантност жена за опстанак мушке групе базира се на женској способности рађања, на плодности, тако да је негативно просуђивање неплодности жена скоро универзално, а неплодност жене значи њену коначну немогућност уклапања у систем: „Узимају другу жену ако прва нема деце... Неплодну жену презиру. Обично се каже у иронији: он има само жену и кобилу“ (Erlich, 1964:262).

Дефинисан и прихваћен модел породичних односа намеће императив верности жена: „Муж напушта неверну жену... откине нос, језик, остриже косу... или ако ухвати жену у прељуби, убије обоје“, али толерише, прећутно подразумева и оправдава ванбрачне односе ожењених мушкараца: „Ашиковање је по правилу везано за домаћине, пропуштено момковање, под патронатом оца, надокнађује се у браку... жене ћутећи трпе“ (Erlich, 1964:280-290).

У српској породичној задрузи специфично је постављен и однос свекрва – снаха, а положај жена додатно отежан високом експлоатацијом њиховог рада. Подизање нивоа трећеразредне моћи свекрва, старијих жена максимално интегрисаних у мушко друштво, на женској линији хијерархије условљено је и њиховим насиљем над другим женама – снахама, младим, неинтегрисаним: „Снаха је свесна да треба да поштује мајку свекрву... снаха мора имати нарочиту пажњу према свекрви, слушати је и поштовати... синови поштују мајке, жене у сваком случају морају бити послушне“ (Erlich, 1964:70-76). Подела рада базирана је на стриктно патријархалним принципима, постоје мушки и женски послови, при чему жени припада тзв. кућни рад. То је комплекс свакодневних обавеза, послова коју су циклични, некумулативни, лоше вредновани, а са великим трошењем људских ресурса: „Тај посао заглупљује, и она га мрзи, али тако мора да буде“ (Erlich, 1964:209).

Истовремено, не постоји могућност образовања девојака и жена: „Женска деца не похађају школу, чак им забрањују полазак у школу... жена не треба да чита књиге, ионако много зна, шта би тек после са њом“,

што, повезано са наметањем кућног рада, држи жену у положају у коме она не зна за алтернативе: „Жене су бар у 98% случајева неписмене и не знају да има боље од рђавога“ (Erlich, 1964:211).

За српску породицу карактеристична је и јака мајчинска наклоњеност и савези са децом (према Erlich-у, 65%), а мајчинство је једна од две легитимне љубави жене (прва је љубав према рођеном брату), и она сигурно више љубави даје него што прима, али је и љубав према мајци нарочита, што говори о интензитету односа („У свим нашим подручјима опажа се нарочита љубав и срдачност деце према мајци, у све осећаје деце мајка је уклопљена као заштитница. Она може несметано испољавати своју нежност, јер не мора да узима у обзир одстојање, ауторитет, дисциплину. А деца према њој не развијају амбивалентне осећаје као према оцу“).

Посебно је изражено „савезништво“ мајки и кћери, као противтежа принципу мушке уважености (Erlich, 1964:69). Међутим, мајчински савези са децом, посебно са ћеркама, имају своју трагичну ноту јер уз сву јачину емотивних веза са децом, понашање мајке мора да остане крајње функционално: „Мајка воли више децу. Али, кад би у питању био живот мужа или једног детета, пре би жртвовала дете, јер је муж хранилац и бранилац породице, милији на живот. Кћер може мајци бити милија од сина, поклања јој више пажње, али кад би био живот у питању, мајка би се увек одлучила да сачува сина“ (Erlich, 1964:68).

Генерално, општи положај жене, као полазиште за објашњење и схватање и данас постојећих патријархалних стереотипа и вековних, непревазиђених аспеката родне социјализације, карактеристише следећи опис: „До сад није бивало да се опанци на глави носе, а капа на ногама... жене до мужева нису до праве робиње и људи се не жене ни за што друго но да имају порода, исто као да купи једну њиву да му роди круха без кога би човек умро као суви пањ у гори, те не видио од свога срца порода и тако му се угасила крсна свећа...“ (Erlich, 1964:151).

Спознавање феноменолошко-етиолошке димензије породичног насиља у Србији преко тумачења насиља над женама као културног обрасца у култури Срба, треба да послужи као спона са актуелним временским одређењем породичног насиља, али и основа за разумевање различитих облика породичног насиља присутних и данас, посебно у појединим сеоским срединама. Чињеница је да се културни образац једног националног ентитета споро трансформише, нарочито ако је у вишевековном стицају економско-социјалних и уопште друштвених тенденција био изложен истом или сличном утицају. То је био случај и са српским националним и културним бићем.

Ако се узме у обзир опште културолошко одређење насиља у породичним заједницама у Србији, објашњење распрострањености и карактеристика породичног насиља последњих деценија захтева да се детерми-

нантне културолошке димензије поставе у раван друштвених, социјалних и економских околности и етичких стандарда посматраног периода.

Социјални и културни контекст породичног насиља у Србији крајем 20. века

Општи социјални и културни контекст породичног насиља у Србији на крају 20. века, односно анализа макросоцијалних и економских прилика, показали су да је српска привреда, у оквиру општих економских тенденција тадашње југословенске привреде крајем 80-их година прошлог века, била далеко испред привреда осталих земаља реалсоцијализма. Примера ради, непосредно пред распад СФРЈ је имала укупан друштвени производ од око 70 милијарди долара и на светској ранг листи, у том погледу, делила је 30. место, а сматрало се да би 2000. године могла бити међу двадесет земаља највеће економске снаге у свету (Спасић, 2006:321). Међутим, економска регресија 90-их година као своју закономерност произвела је екстремно социјално раслојавање и друштвене тензије, опште осиромашење, слабљење социјалних, здравствених, школских институција, моралну хипокризију друштва, распад вредносног система. Овакво стање имало је за последицу дивљање психологије грабежи и сведозвољености са рапидним повећањем стопа криминалитета свих врста (посебно имовинског и организованог) и укупном друштвеном аномијом, као и разарање основних вредности друштва.

Међунационални, верски, међурејублички сукоби, сецесионизам појединих рејублика, грађански рат, избеглички егзодус и међународна изолација, екскомуникација и маргинализација СР Југославије довели су до потпуне економске кризе и регресије и ивице егзистенцијалног опстанка.

Међу индикаторима кризе који ће, између осталих, посредно утицати на ширење и појаву различитих облика криминалног и девијантног понашања, поменимо незапосленост, сиромаштво, неквалитетну социјалну и здравствену заштиту, урушавање породичних вредности, висок проценат разведених бракова, изграђивање квази вредносних система и некритичко прихватање свих новина које се „увозе“ са Запада. Међу незапосленима у СР Југославији 1996. године било је, на пример, 444.099 стручних лица, од којих 239.560 жена.⁷

У овим условима недостатак материјалних средстава за егзистенцију већине породица, услед немогућности запошљавања или због губитка посла, и непостојање минималне социјалне сигурности, несумњиво и нужно су морали довести до пораста различитих облика насиља, социјално-патолошких појава, девијантних и недозвољених понашања (пораст породичног насиља и малолетничке деликвенције, наркоманије, алкохолизма,

⁷ Извештај о реализацији програма рада Републичког завода за тржиште рада у 1996. години.

проституције и другог). Економске прилике, дакле, неумитно су остваривале утицај на општу социјалну атмосферу: пораст сиромаштва, незапослености и аномије увећавао је компететивност⁸ између људи, умањивао солидарност, разарао социјалну кохезију и нормативни систем.

Пре свега су се у породици и кроз породичне односе рефлектовали сви спољашњи негативни егзистенцијални утицаји. Она је представљала „вентил“ за нагомилани бес, незадовољство и осећај неостварености. Кроз њу су се преламале све последице фрустрација и депривација, сви неуспешни одбрамбени механизми. То потврђује чињеницу о посредном дејству економских фактора, које се остварује хроничним гомилањем стреса и депривација са последицом слабљења толеранције на фрустрације и ослобађањем реактивних агресивних потенцијала.

Поред преживелих патријархалних стереотипа и израженог дејства економских фактора на појаву, распрострањеност и карактеристике породичног насиља у Србији утицала је и изложеност насиљу у свакодневном животу и друштвеном окружењу. Укупна и општа изложеност насиљу – као скуп личних доживљаја или као посматрање и учење насилничких образаца понашања од различитих модела са значењем ауторитета (почев од родитеља, преко школских, уличних, спортских и медијских јунака), има, са становишта теорије учења, велику важност за даље умножавање насиља. Директно или индиректно, на пораст насиља у посматраном периоду утицали су, између осталих, медији и рат.

Пронасилнички утицај медија условио је негативну идентификацију, одржавање стереотипних мачо-насилничких вредности и усвајање преференција у њиховом одабиру као стратегије решавања различитих интерперсоналних проблема (Simeunović-Patić, 2003). Позитиван однос према насиљу у медијима, усвајање насилничких модела понашања и десензитизацију⁹ на насиље потврдила су бројна истраживања. Бројни медијски садржаји насилног карактера пружали су прилику толеранције насиља, величајући „опасне момке“ којих се сви плаше, пружајући тако директну могућност негативне идентификације, при чему егзистира свест о „неопходности“, „нужности“ и „неизбежности“ насиља које, при том, остаје некажњено. Управо је чињеница непостојања законске инкриминације насиља у породици и недостатка јавне осуде додатно допринела „слободном“ испољавању агресије према члановима породице. Ово потврђује чињеницу да, због драстичног пада социјалне кохезије и аномије која је захватила Југославију и Србију почетком деведесетих, друштво као социјални систем није имало дефинисане циљеве.

Додатну и посебну тежину социјалном миљеу у Србији дао је рат и учешће великог броја грађана, пре свега мушкараца, у непосредним

⁸ Компетитиван (лат. *competens* – супарник) – који може да се такмичи, који сме да уђе у конкуренцију.

⁹ Десензитизација је процес хабитуације на насиље: дуговремено излагање насиљу резултира тиме да посматрач почиње да перцепира насилничко понашање као уобичајено и „нормално“.

ратним дејствима. За истраживање проблема породичног насиља важна је и чињеница да су повратници са ратишта два пута чешће од осталих осуђивани за крвне деликте, а нешто више од петине још пре одласка у рат осуђивано је за вршење кривичних дела против живота и тела (Simeunović-Patić, 2003:196). Поред ових околности, као последица ратних дешавања у окружењу, Србију су преплавили таласи избеглица, људи који су присилно напустили своја огњишта, преживели ратну катастрофу, доживели личне и породичне трагедије, а потом се нашли у новом окружењу и новим, тежим и комплекснијим животним приликама. Многи од њих неће се никад прилагодити. Деценију касније многим ће се истрошити сви психолошки механизми одбране, испољиће се тзв. ратни синдроми, „вијетнамски“ или „балкански“, свеједно, многи ће ирационални поступци бити објашњени тзв. ПТСП-ом (посттрауматским стресним поремећајем), али ће, у највећем броју случајева, дугогодишња тиха туга, нерасположење, осећај изгубљености и безнађа прећи у тешке облике депресије или неких других менталних поремећаја, при чему ће доћи до изражаја све последице деинхибиције њихових личности на манифестовање насиља, па и на сâм чин убијања (Simeunović-Patić, 2003:196).

Уместо закључка

Насиље које жене трпе у породици у тесној је вези са традиционалном патријархалном социјализацијом, њиховом родном, етничком и социјалном маргинализованомшћу и одсуством одговарајуће друштвене правне помоћи и подршке.

Подаци до којих се дошло у истраживањима недвосмислено показују да је насиље у породици у Србији у значајној мери присутно и да, пре свега, погађа жене и децу. Исто тако, истраживања су показала да насиље у породици има значајне и дугорочне последице по физичко и психичко здравље жена и деце, као и да се, преко учења модела родних улога, преноси са генерације на генерацију. Насиље које се врши над женама може бити психичко, физичко, сексуално, економско и по правилу је праћено разним контролним тактикама којима се над женом остварују различити облици доказивања патријархалне моћи. Жена је ухваћена у замку сопственог рода, не само објективним односима моћи у друштву, већ и васпитањем, односно социјализацијом коју и она сама прихвата.

Упркос свим овим чињеницама, доказано је да је бег од породичног насиља и даље толико тежак за многе жене и децу као што је био и пре двадесет година.

Анкете о ставовима према породичном насиљу, спроведене у бројним европским земљама у последњих десетак година, потврдиле су да многе службе и појединци и даље погрешно перципирају породично насиље као

лични проблем или проблем везе, или као прихватљив елемент савремених односа полова, што умногоме отежава и компликује координисани одговор свих институција једног друштва на ову појаву.

У том смислу, усвајање *Конвенције Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици (САНВИО)*, као првог регионалног правног међународно-правног инструмента на нивоу Европе за борбу против насиља над женама и породичног насиља, показује да су европске земље промениле ставове о овом проблему као негативној друштвеној појави, а не само о изолованом, појединачном приватном проблему, због чега је у већини европских земаља насиље у породици правно сврстано у категорију кривичних дела. Полазећи од Препоруке СЕ бр. 5 (2002) о заштити жена од насиља, Савет Европе по први пут утврђује *Конвенцију* са правно обавезујућим стандардима спречавања насиља над женама и насиља у породици, са принципима заштите жртава и кажњавања извршилаца (Гасми, 2012).¹⁰ Њен примарни циљ представља успостављање нулте толеранције у Европи према насиљу над женама и насиљу у породици.

На плану спречавања и борбе против насиља над женама и насиља у породици *Конвенција* прописује обавезу држава потписница да у своја домаћа законодавства унесу прописе о кривичном гоњењу одређених кривичних дела, као што су: генитално сакаћење жена и девојчица, принудни брак, узнемиравање личности, принудни абортус и принудна стерилизација. Далекосежна решења Конвенције предвиђају примену концепта „три П“,¹¹ обухватајући: превенцију насиља, протекцију жртава насиља и процесуирање починилаца, али и подразумевајући интегрисани родни приступ земаља потписница у свим сферама јавне политике на овом пољу.

Конвенција захтева од земаља потписница координисани приступ у решавању проблема насиља над женама и насиља у породици, уз учешће свих надлежних државних органа и невладиног сектора, те су они, у том смислу, обавезни да израде протоколе о сарадњи на националном нивоу. Конвенција установљава посебни надзорни механизам за праћење њене примене у форми независног експертског тела.¹² Један од значајних циљева представља унапређење међународне сарадње у погледу елиминисања

¹⁰ Конвенција је, као регионални инструмент, отворена за ратификацију и приступање државама чланицама Савета Европе, али такође и државама које нису чланице СЕ и Европској унији, као целини. Савет Европе окупља 47 држава чланица и око 800 милиона грађана. За ступање на снагу Конвенције потребно је да десет држава положи ратификационе инструменте о прихватању Конвенције, од којих најмање осам од десет иницијалних држава морају бити чланице Савета Европе. Конвенција ступа на снагу првог дана у месецу после истека периода од три месеца након полагања ратификационих инструмената од стране десет држава потписница којим се ратификује, прихвата или одобрава Конвенција. Тај документ је Србија потписала 11. маја 2011. у Истамбулу, али је Скупштина Р Србије још није ратификовала.

¹¹ „P- prevention; P- protection; P- punishment“

¹² Експертска група за борбу против насиља над женама и насиља у породици (*GREVIO*). *GREVIO* чини најмање 10 а највише 15 чланова, водећи рачуна о родној и географској равнотежи, као и мултидисциплинарној стручности.

насиља над женама и насиља у породици, која обухвата не само правну сарадњу у кривичним и грађанским правним стварима, него и размену информација ради спречавања кривичних дела предвиђених Конвенцијом и обезбеђивања заштите жена и других жртава насиља у породици.

У сагласности са одредбама САНВИО, месец дана пре њеног потписивања, Влада Републике Србије је, 1. априла 2011. године, усвојила *Националну стратегију за спречавање и сузбијање насиља над женама у породици и у партнерским односима*, а 24. новембра исте године и *Општи протокол о поступању и сарадњи установа, органа и организација у ситуацијама насиља над женама у породици и партнерским односима*, чиме је озваничен координисани и целовити одговор релевантних друштвених институција на проблем породичног и партнерског насиља над женама.

Литература

1. Благојевић, М., (1997). *Roditeljstvo i fertilitet*, Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.
2. Бошковић, Д., (2009). *Спречавање насиља у породици*, Безбедност, год. 50, бр. 3, Београд, стр. 93-104.
3. Свијић, Ј., (1988). *Психолошки типови Балкана*, Београд.
4. Дворниковић, В., (1939). *Karakterologija Jugoslovena*, Београд.
5. Erlich, V., (1964). *Porodica u transformaciji*, Загреб: Нарпrijед.
6. Гасми, Г., (2012). *Конвенција Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици – Коментар*, Београд: Пројекат Борба против сексуалног и родно заснованог насиља, Управа за родну равноправност, Министарство рада и социјалне политике
7. Konstantinović-Vilić, S., Nikolić-Ristanović, V., (2003). *Kriminologija*, Niš: Pravni fakultet.
8. Konstantinović-Vilić S., Petrušić, N., (2007). *Krivično delo nasilja u porodici – aktuelna pravosudna praksa u Beogradu i Nišu*, Београд: Autonomni ženski centar, Program razvoja dobrih praksi u oblasti nasilja u porodici.
9. Levinson, D., (1989). *Family Violence in Cross-Cultural Perspective*, Newbury Park, Calif: Sage.
10. Litke, R., (1992). *Violence & Power*, International Social Science Journal, 132, pp. 173-183.
11. Miletić-Stepanović, V., (2004). *Nasilje u porodici: način proizvodnje nasilja nad ženama u Srbiji krajem devedesetih*, Београд: Odeljenje za sociologiju Filozofskog fakulteta (magistarska teza).
12. Мршевић, З., (1994а). *Анатомија домаћег насиља резултати истра-*

- живања: „Три године рада СОС телефона“, Зборник Института за криминолошка и социолошка истраживања, бр. 2.
13. Мршевић, З., (1994б). *Истраживање „Три године рада СОС телефона за жене и децу жртве насиља“ – тенденција ускраћивања помоћи и разумевања женама жртвама насиља*, Феминистичке свеске, vol 4, бр 2, стр. 43-48.
 14. Nikolić-Ristanović, V., (2008). *Preživeti tranziciju: svakodnevni život i nasilje u postkomunističkom i postratnom društvu*, Beograd: Službeni glasnik.
 15. Simeunović-Patić, B., (2003) *Ubistva u Beogradu*, Beograd: Vojnoizdavački zavod i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
 16. Schneider, E., (2000). *Battered Women and Feminist Law Making*, New Haven and London.
 17. Спасић, Д., (2009). *Модели заштите од породичног насиља у Републици Србији*, Безбедност, год. 50, бр. 3, Београд, стр. 208-221.
 18. Spasić, D., (2010). *Victims of domestic violence in Serbia*, NBP – Journal of Criminalistics and Law, 3/2010, str. 77-92.
 19. Спасић, Д., Никач, Ж., (2012). *Родна равноправности и родно засновано насиље – појмовни оквир*, Родна равноправност и родно засновано насиље – Приручник, Београд: Криминалистичко-полицијска академија, стр. 3-18.
 20. Спасић, Д., (2006). *Безбедносни аспекти проституције у Београду*, Безбедност, год. 48, бр. 2, Београд, стр. 321-338.

Domestic Violence in Serbia - Historical and Cultural Dimensions

Abstract: *This paper is based on the results of research of family violence in Serbia at the end of the last millennium and at the beginning of this one, with a particular emphasis on the basic settings of patriarchal family relations cherished for centuries in Serbia. The chronological matrix shows that the first research of family violence in Serbia as criminological, sociological, historical and cultural phenomenon marked the last decade of 20th century. At the same time, this period coincided with the circumstances of deep economic crisis, social stratification and value degradation.*

Key words: *domestic violence, Serbia, historic and cultural dimensions.*

Проф. др *Дарко МАРИНКОВИЋ*
Криминалистичко-полицијска академија, Београд

UDK – 343.541 : 343.123.1

Прегледни научни рад

Примљено: 18.09.2012.

Место и улога жртве у криминалистичким истрагама силовања*

Апстракт: *Силовање је једна од најтрауматичнијих форми виктимизације, код које у већини случајева емоционалне повреде превазилазе последице физичких траума. Зато је важно да криминалиста буде посебно пажљив према жртви и негативном искуству које је доживела, те да има слуха за њене потребе. Криминалисте који су саосећајни, искрени и који јој пружају утеху могу створити позитивну атмосферу у којој ће она повратити осећај контроле над својим животом и поступцима и одлучити да помогне у истрази. То важи за истраге свих кривичних дела, али посебно за случајеве истрага силовања.*

Жртва силовања је носилац круцијалних материјалних доказа о извршеном кривичном делу и учиниоцу, она је та која у већини случајева пријављује насилну обљубу и даје исказ о самом догађају и његовом учиниоцу. Ипак, чињеница да у пракси постоји висок проценат непријављених силовања захтева посебну тактичност и вештину криминалисте како би жртву навео на сарадњу, у првој инстанци да пријави кривично дело и потенцијалног извршиоца. С друге стране, случајеви лажног пријављивања и фингирања силовања указују на опрез у криминалистичким истрагама како би се избегла двострука опасност – у случају стварно извршеног силовања неповерење у тврдње жртве и њена секундарна виктимизација, односно оптужба и евентуална осуда невиних лица као силоватеља. У раду су обрађени основни аспекти улоге жртве у криминалистичким истрагама силовања, од саме пријаве кривичног дела и учиниоца (уз разматрање разлога непријављивања и фингирања), преко форензичко-медицинског прегледа жртве, све до криминалистичког разговора (интервјуа) са жртвом, као посебно комплексног дела истраге.

Кључне речи: *силовање, жртва силовања, фингирано силовање, форензички преглед жртве силовања, криминалистички разговор са жртвом силовања.*

* Овај рад је резултат реализовања научноистраживачког пројекта под називом *Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организованом криминалу и тероризму у условима међународних интеграција*. Пројекат финансира Министарство просвете и науке Републике Србије (бр. 179045), а реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду (2011–2014). Руководилац пројекта је проф. др Саша Мијалковић.